
Marginaal: het midden- en kleinbedrijf

Het jaar 1983 is uitgeroepen tot 'Europees jaar van het midden- en kleinbedrijf'. Na de vrouw en het kind heeft nu ook de kleine ondernemer zijn eigen jaar. Het werd tijd, want sociologen zijn toe aan een onderwerp waarover nog iets nieuws te melden valt.

Jarenlang genoot 'groot' de meeste belangstelling. Ook de kleine zelfstandige werd lange tijd bekeken met de succes-formule 'Kun je nog groeien, groei dan mee'. Dat heeft het zicht op de kleine ondernemers als beroepscategorie lange tijd verduisterd. De diepe economische crisis, die wij thans doormaken, heeft een halt toegeroepen aan 'groot' en 'groeï'. Het industrialisatieproces, met bijbehorende concentratietendenties en grootschaligheid, is tot staan gebracht. Dat wijst op de noodzaak van een vernieuwde aandacht voor het kleine bedrijf. Het probleem voor de sociologie is daarbij het ontbreken van sociologische theorievorming. Wil men op dit terrein empirische sociologie beoefenen, dan wordt men wel gedwongen leentjebuurt te spelen bij werkvelden die toch niet helemaal kloppen met de werkelijkheid van de kleine zelfstandige. De organisatiesociologie houdt zich vrijwel uitsluitend bezig met complexe organisaties. De stratificatietheorie weet met de 'middenstand' geen raad. In de klasestructuur is de 'kleine bourgeoisie' nauwelijks te plaatsen.

In zijn Utrechtse oratie uit 1947 gebruikte Kruijt de term 'nieuwe middenstand' als verzamelnaam voor de hoofdarbeiders. Deze zijn, door de politieke en economische structuurveranderingen als gevolg van de industrialisatie, enorm in aantal en verscheidenheid toegenomen. De rationalisatie in het economisch leven heeft ingrijpende gevolgen voor de verhouding tussen hand- en hoofdarbeiders. Door deze laatste met de term 'middenstand' aan te duiden, zij het dan 'nieuwe', wil Kruijt aangeven dat er werelden van verschil zijn tussen beide categorieën. Het enige dat hen bindt is de loondienstverhouding, maar verder zijn zij in levensstijl en arbeidsinhoud volstrekt anders.

Het is de vraag of de verschillen ook zo de nadruk moeten krijgen, als het gaat om de 'oude' middenstand. Op het niveau van de produktie is er niet veel onderscheid tussen bijvoorbeeld de zelfstandige ambachtsman en de vakman in loondienst. Beiden staan aan dezelfde technische ontwikkelingen bloot, van welke de snelle veranderingen in de technologie en de schaalvergroting in het produktieproces het meeste opvallen. Dat geldt trouwens ook voor de detailhandel: de kleine zelfstandige kruidenier past in

principe dezelfde zelfbedieningstechnieken toe als het supermarktconcern. De kleine zelfstandige verschilt van de arbeider (hoofd- of hand-) in loondienst in zijn eigendom van de produktiemiddelen en de daaruit voortvloeiende beslissingsmacht over produktieproces, produkten en investeringen. Maar in de praktijk blijkt die 'vrijheid' zeer betrekkelijk te zijn, omdat de kleine zelfstandige in zijn onafhankelijkheid wordt beperkt door omgevingsfactoren zoals vestigingseisen, kredietbeperkingen en fiscale regelingen.

Toch blijkt in onze tijd 'zelfstandigheid' een grote aantrekkingskracht uit te oefenen. Werken voor een ander wordt steeds minder fijn gevonden. 'Steeds meer mensen zoeken naar een andere manier van werken. Men voelt onvrede met de wijze waarop in de meeste ondernemingen en organisaties geproduceerd wordt', schrijft de Werkgroep 2000 in een brochure getiteld *Schep je eigen werk*. Steeds meer mensen kunnen helemaal geen werk vinden. Geen werk en geen goed werk, zie daar twee vruchtbare voedingsbodems voor een toenemende belangstelling voor kleinschalig produceren en voor het baas zijn over eigen werk (en niet over andermans werk!). Zoals Sietz Leeftang, oprichter van De Kleine Aarde, het ooit heeft gesteld: 'In mijn kleinschaligheidsbeeld komen geen werkgevers meer voor. Werknemers trouwens ook niet – een werknemer is iemand die zijn eigen vrijheid verkoopt'.

De politieke steun voor de kleine onderneming is toegenomen, nu de werkgelegenheid in grotere bedrijven afneemt. Net als in de jaren dertig (Vestigingswet 1937) kan de kleine zelfstandige op een zekere sympathie rekenen van de conservatief-liberale politici die het thans in de meeste landen van West-Europa voor het zeggen hebben. De oude gedachte van de middenstand als buffer tussen kapitaal en arbeid wordt gecombineerd met nieuwere ideeën over milieubehoud en de innovatieve capaciteiten van de kleine producent. In het 'Thatcherism' heeft de kleine ondernemer bovendien een belangrijke plaats als impuls voor een vernieuwing van het versleten en 'crisis-riden' kapitalisme. Thatchers bewondering voor de concurrentiekracht en vitaliteit van de kleine ondernemer is bekend. Conservatieve politici verwachten blijkbaar dat toename van het aantal kleine zelfstandigen een stabiliserende factor zal zijn in een maatschappij waarin afnemende kansen op welvaart voor sociale springstof kunnen gaan zorgen.

Ten slotte is er de impuls die uitgaat van de toegenomen belangstelling voor de zelfstandige arbeid van vrouwen en van etnische minderheden. Blijkens het artikel van J.N. Meijer in dit nummer werkt de toenemende aandacht voor de beroepsarbeid van de vrouw niet door in toegenomen aandacht voor de vrouw in het kleine bedrijf. Vooral de meewerkende echtgenote blijft onzichtbaar. Het emancipatorisch effect van de arbeid is voor haar zeer dubieus. Bij etnische minderheden bestaat al lang een traditie om 'op eigen kracht omhoog' te komen (Bovenkerk). Of het hier inderdaad om sociale stijging gaat, is de vraag. Uit het baanbrekende werk van Van Heek over Chinese immigranten in Nederland (1936) krijgt men niet direct die indruk. Een bezwaar van het spreken over 'etnische minderheden' is wel dat men ertoe neigt ze over één kam te

scheren en het zicht op onderlinge verschillen te verliezen. Wat ze bindt is dat veelal het zelfstandig ondernemen gekozen wordt op de weg omhoog, maar de vorm waarin dat geschiedt en de weerstand of steun van bijvoorbeeld de overheid die men daarbij krijgt variëren sterk. Ook de vraag of het etnisch ondernemerschap bijdraagt tot culturele en structurele integratie in het gastheerland komt naar voren. Wat maakt een 'etnisch bedrijfje' nu etnisch? Wordt de etnische ondernemer niet met dezelfde problemen geconfronteerd als de autochtone? Een retorische vraag, zolang we niet over meer resultaten van sociaal-wetenschappelijk onderzoek beschikken. Vooral de criteria met behulp waarvan het succes van de kleine zelfstandige kan worden gemeten zijn nog allerm minst duidelijk. Dank zij de onderzoeken van Pompe, Van den Tillaart en Van Uxem weten we daar nu iets meer van.

Kleinschalig ondernemen oefent een grote aantrekkingskracht uit op velen, maar dat wil niet zeggen dat die er ook een succes van maken. Integendeel, het is bekend, o.a. bij de Kamers van Koophandel, dat velen (sommigen zeggen: tweederde) reeds na een jaar weer stoppen met hun bedrijfje, en dus mislukt zijn. Dan is het de vraag of het middel niet erger is dan de kwaal. Welke voorwaarden moeten zijn vervuld voor succes? Over welke vaardigheden moet men beschikken? Zijn die aanleerbaar? Hoe belangrijk is 'ondernemingsgeest'? Wat is kleinschaligheid?

De eerste onderzoeksverslagen, waarin een begin van een antwoord op deze vragen wordt gegeven, liggen nu op tafel. Het onderzoeksrapport van het I.T.S. en het E.I.M., *Zelfstandig Ondernemen*, dat met financiële steun van de ministeries van Economische en Sociale Zaken onder auspiciën van de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf tot stand is gekomen, bevat een groot aantal gegevens waaruit voor het vormen van beleid geput kan worden. Daarnaast heeft o.a. het Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (I.V.A.) te Tilburg zich beziggehouden met onderzoek naar kleinschaligheid. Een interessante vraag voor de overheid is waarop het beleid zich nu specifiek moet richten: op de persoon van de ondernemer (bijv. vaardigheden, vakmanschap), op diens bedrijfsvoering (bijv. fiscale voordelen) of op de algemene condities voor het ondernemen in het klein (bijv. aanpassing vestigingswetgeving). Men kan alles tegelijk doen, maar dan bereikt men misschien helemaal niets. Van belang is de maatregelen toe te snijden op specifieke doelgroepen en deze door bepaalde instanties te laten uitvoeren. Via onderzoek kan men er dan achter komen hoe de dikwijls moeilijk bereikbare en voor ingrijpen van buitenaf weinig ontvankelijke kleine zelfstandige (Pompe) kan worden geholpen. Als men de keuze maakt om het kleine ondernemerschap te stimuleren, dan is sociaal-wetenschappelijk onderzoek onmisbaar, hetzij als grondslag, hetzij als begeleiding.

Dit themanummer van de *Sociologische Gids* wil aanzetten geven tot theorievorming en tot het op gang brengen en houden van onderzoek. De bovengenoemde onderwerpen en problemen komen er op een of andere manier in aan de orde. Boissevain verkent de levenskansen van de zelfstandige ondernemers. Geeraerts en Van Dijk geven een aanzet tot een theorie van kleinschaligheid. Pompe, Van den Tillaart

en Van Uxem zien, naar aanleiding van hun onderzoek onder kleine zelfstandigen, een spanning tussen vakmanschap en ondernemerschap. Meijer analyseert de bijdrage van de meewerkende echtgenote aan de onderneming en de gevolgen hiervan voor haar gezinssituatie. Stern geeft aanzetten voor een theorie over de 'alternatieve' organisatie, die door Walravens en Riedijk empirisch in kaart wordt gebracht. Ten slotte gunt Bovenkerk ons een blik in de keuken van de Italiaanse ijssalon.

A.L. Mok